

In het hoofdstuk over inkomens is er ruim aandacht voor bezit, gebruik en verhandeling van onroerend goed en vee, maar ook voor de landbouwmarkt en de stromen van lonen, pachten en belastingen. Weliswaar blijken tot in de twintigste eeuw negen op de tien huishoudens een eigen stukje grond te blijven bewerken, toch maakt het zelfstandige familiebedrijf steeds meer plaats voor een inkomen uit loonarbeid of een combinatie van beide. Het wegtrekken uit de plattelandshuishouding wordt vooreen deel tegengegaan door de zogenaamde *income-pooling* van de diverse leden van die huishoudens.

De ontwikkeling van bevolking, arbeid en inkomen leidden tussen 1750 en 1910 tot een aanzienlijke verarming van de bevolking. De sociale benedenlaag verdubbelt in deze periode in alle onderzochte dorpen. Gezien het voorgaande is dat niet verwonderlijk: steeds minder ondernemingen in de landbouw kunnen een huishouden voeden en een groeiend overschot op de arbeidsmarkt leidt tot verborgen werkloosheid in die landbouw. Bovendien treedt er een polarisering op in het bezit van onroerend goed. Particuliere beleggers buiten het eigen dorp of streek drijven de pachtprizen fors op. De beschermende functie van zelfbeheerd eigendom, arbeid en inkomen valt weg en dit leidt tot een proces van ontworteling, eerst sociaal, vervolgens ook geografisch.

Vanhaute toont op overtuigende wijze aan dat de plattelandssamenleving een grote flexibiliteit ten toon spreidt bij de veranderingen in inkomensvorming en overlevingsstrategieën. Hij wijst daarbij op de centrale rol van de landbouw en op het geheel van niet-monetaire uitwisseling van goederen, arbeid en diensten in het informele circuit. Tesaamen vormen die een sociaal netwerk dat tot 1850 de oude overlevingsstructuren in stand kunnen houden, mede met behulp van de proto-industrie.

Eind negentiende eeuw is de rek uit het oude systeem. De modernisering van de landbouw heeft weliswaar gezorgd voor een verdubbeling van de arbeidsinzet (en voor het veilig stellen van de voedselbehoefte!), toch is de groei van de bevolking groter. De mogelijkheden van huishoudens om zich met behulp van *income-pooling* vast te klampen aan de afbrokkelende overlevingsmechanismen raken uitgeput. Tezelfdertijd worden na 1900 de lonen aangepast aan het wegvallen van zelfstandige componenten in het inkomen. Tot die tijd had die compensatie niet plaatsgevonden, hetgeen geleid had tot een aanzienlijke daling van het reële loon.

Daarmee is een boek beschreven dat verplichte kost zou moeten zijn voor iedereen die zich bezig houdt met transformatieprocessen op het negentiende-eeuwse platteland. *Heiboeren* heeft veel te bieden: originele en goed beredeneerde uitgangsstellingen, een uitgekiend systeem om aan velerlei bronnen zoveel mogelijk informatie te ontleen, een heldere conceptualisering van begrippen en een strak analyseschema. Dat een aantal constateringën lopende het boek meerdere malen terugkeren, is een minpunt dat wellicht onvermijdelijk is binnen de gekozen compositie en zeker geen afbreuk doet aan de grote waarde van deze studie.

Th. L. M. Engelen

J. C. M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Dissertatie Maastricht 1992; Hilversum: Verloren, 1992, 312 blz., f56,-, ISBN 90 6550 352 8).

In deze Maastrichtse dissertatie betoogt de auteur dat in de periode die ligt tussen de eerste nationale wet op het hoger onderwijs, het Organiek Besluit van 1815, en de herziening daarvan in de Hoger Onderwijswet uit 1876, de fundamenteën zijn gelegd voor de moderne universiteit. Was aan het begin van de negentiende eeuw sprake van een standsgewijze organisatie van het universitair onderwijs, in de loop van de eeuw zou het individuele leerproces als uitgangspunt

van organisatie aan betekenis winnen. Allengs werd afgerekend met een opleiding die primair diende tot introductie in een bevoorrechte sociale groep. De Hoger Onderwijswet van 1876 bracht niet in alle opzichten vernieuwing, maar de vorming en opleiding tot zelfstandig denkende mensen kwam centraler te staan.

De auteur ziet dit proces als een wisselwerking tussen wetenschapsinhoudelijke, pedagogische en organisatorische veranderingen. De kern van zijn onderzoek bestaat uit een analyse van begrippen als 'waarneming', 'ervaring' en 'praktijk'. Zijn bronnen worden gevormd door de in brochures, tijdschriftartikelen, oraties en parlement gevoerde discussie over het universitair onderwijs. Hij richt zich daarbij op twee vakgebieden, geneeskunde en rechtsgeleerdheid. In het eerstgenoemde vakgebied verloor de opvatting terrein dat de classificatie van ziekten in het onderwijs centraal diende te staan. Door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen rees het inzicht dat ziekte als een (natuurwetenschappelijk) proces moet worden gezien dat scherpe waarneming vereist. In het onderwijs noopte deze opvatting tot uitbreiding van de natuurwetenschappelijke kennis en tot het oefenen van het 'waarnemen' om de toekomstige arts 'ervaring' op te laten doen. In de rechtsgeleerdheid was 'vermaatschappelijking' de meest markante verschuiving. Niet zozeer de uiteenzetting en verklaring van rechtsnormen, maar de ontwikkeling van rechtsregels en hun toepassing kwamen centraal te staan. Deze verschuiving had tot gevolg dat de plaats in het onderwijs van het Romeinse recht ter discussie kwam, dat nieuwe deelgebieden zoals het oudvaderlandse recht en de staathuishoudkunde veld wonnen en dat aandacht werd gevraagd voor de actuele rechtspraktijk. In beide disciplines acht de schrijver van dit boek een overgang van min of meer statische 'geleerdheid' naar dynamische 'wetenschap' aanwijsbaar.

De auteur is met dit betoog in discussie met verschillende historiografische stromingen in de universiteitsgeschiedenis, en dan vooral de Duitse, van de negentiende eeuw. Lange tijd is het onderzoek bepaald geweest door de opvatting dat de wetenschapsbeoefening het vernieuwende kenmerk van de Duitse universiteiten in de negentiende eeuw werd, een ontwikkeling die niet zozeer ontstaan zou zijn uit een vraag van buiten de universiteiten, maar binnen het universitair systeem zelf, mede als uitvloeisel van de ideeën van Von Humboldt. Naast deze richting (en gedeeltelijk als reactie daarop) is een stroming ontstaan die meer de nadruk legt op de universiteit als onderdeel van het maatschappelijk stelsel. In deze wordt vooral de interactie onderzocht tussen maatschappelijke ontwikkelingen en veranderingen binnen de universiteiten zoals de expansie van het universitair onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw, de optredende differentiatie in wetenschapsgebieden, de organisatie van onderzoek en onderwijs. Binnen deze richting valt een toenemende aandacht voor de inhoud en de praktijk van het onderwijs te bespeuren.

De studie van Wachelder past binnen deze tweede stroming. Zijn werkwijze en conclusies verdienen bewondering, maar de auteur laat de lezer met veel vragen achter. Hij neemt met nogal wat nadruk stelling tegen de opvatting dat 'onderzoek' en 'onderzoekethos' de vernieuwende kenmerken van de negentiende-eeuwse universiteit zouden zijn geweest en poneert daar tegenover dat de universiteit in eerste instantie een onderwijsinstelling was. *En passant* verwerpt hij de vaak aangehangen these dat de Nederlandse universiteit in de negentiende eeuw naar Duits model werd vormgegeven. Zijn grondige en vaak vernuftige analyse van het verband tussen wetenschapontwikkeling en de beoogde praktijk van het onderwijs overtuigt zeker. Maar het is de vraag of nu juist geneeskunde en rechtsgeleerdheid de meest geschikte voorbeelden zijn om het negentiende-eeuwse *Forschungsimperativ* te ontkennen daar deze faculteiten van oudsher sterk georiënteerd zijn geweest op de 'opleiding' van artsen en juristen. Ook waar Wachelder zijn conclusies plaatst in het kader van modernisering van de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw (men zie de ondertitel) wordt de lezer wel wat in de kou

gezet. Welke modernisering, hoe en wanneer de discussiërende en oorerende professoren heeft beïnvloed komt niet aan de orde. In het ongewisse blijft eveneens in hoeverre de nieuwe ideeën over de praktijk van het onderwijs daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Men kan van de auteur niet vergen dat geheel onderzocht te hebben, maar het andere uiterste is verre van bevredigend. Zo gaat Wachelder te veel aan voorbij dat theorie en praktijk altijd polen zijn geweest waartussen het universitaire onderwijs heeft gependeld en dat zowel voorafgaand aan als volgend op de volgens de auteur cruciale periode tussen ongeveer 1815 en 1876 discussie is gevoerd over 'modernisering' van het universitaire onderwijs en initiatieven zijn genomen. Het debat over een 'standsgewijze' en een 'elite-universiteit' was eind negentiende eeuw verre van beslecht. Een sterkere hechting aan de universitaire praktijk van dit in eerste instantie begripshistorische onderzoek had de nodige nuance en relativering kunnen aanbrengen.

Wat echter mist aan historische context en aan inzicht in de praktijk van het academische onderwijs, wordt goedge maakt door een sterk conceptueel kader en door een overtuigende analyse van het verband tussen wetenschapsonwikkeling en ideeën over het onderwijs in de twee onderzochte vakgebieden. In die zin kan deze studie nader onderzoek tot uitdaging zijn.

D. Haks

J. F. van Oers, *De maatschappelijke context van het schoolwezen in de kolonie Curaçao 1817-1837, met inbegrip van de onderhorige eilanden Aruba en Bonaire* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg 1993; Zundert: J. F. Oers, 1993, xvi + 285 blz., f55,-, ISBN 90 9006006 5).

De titel van dit boek verraadt al, dat de auteur wars is van elk populair effectbejag. Nu zijn 'grondig' en 'degeijk' op zich aanduidingen die vaak op een proefschrift van toepassing zijn en die in beginsel de lezer niet behoeven af te schrikken. Met dit boek is dat anders. De auteur is er misschien wel in geslaagd om grondig onderzoek te doen, maar hij was niet in staat daar ook een degeijk verhaal van te maken. De hoofdstukken vormen een aaneenschakeling van feiten en feitjes, waarvan vele niets met het eigenlijke onderwerp te maken hebben.

In feite wijst de inhoudsopgave er al op, dat het boek meer een soort verlaat gedenkboek van het Curaçaose onderwijs is dan een analytische bijdrage tot onze kennis van het Nederlandse kolonialisme van de vorige eeuw. Nadat de auteur in hoofdstuk 1 in 21 bladzijden de geschiedenis van Curaçao gedurende de zeventiende en achttiende eeuw met brede penseelstreken voor ons heeft neergezet, vervalt de snelheid van zijn pen tot die van een slak in de hoofdstukken, die gewijd zijn aan het eigenlijke onderwerp.

In hoofdstuk 2 komt de uitzending van onderwijzers aan de orde, waarin de auteur de uitzending van zegge en schrijve één onderwijzer bespreekt. In de volgende twee hoofdstukken schiet de lezer evenmin veel op. Na twee keer 17 dicht bedrukte bladzijden is de lezer gevorderd tot 1819. Pas de laatste drie hoofdstukken bestrijken wat grotere perioden en thema's. In hoofdstuk 5 komt de regelgeving van 1815 tot en met 1845 aan de orde en in hoofdstuk 6 de uitvoering daarvan. In hoofdstuk 7 bespreekt de auteur de scholen en onderwijzers en in hoofdstuk 8 behandelt hij het onderwijs op Aruba en Bonaire.

In geen van de hoofdstukken komt een duidelijke these naar voren. De verzamelde gegevens worden niet in verband gebracht met de positie van het koloniale onderwijs in Suriname, noch met dat in de andere Nederlandse koloniën in de regio, noch met het onderwijs in de niet-Nederlandse gebieden in het Caribische gebied en evenmin met het onderwijs in Nederland zelf.